

લંડન શહેર જાગી ચૂક્યું હતું. ટ્રામ, બસ, ટ્યૂબ રેલવે ધમધમાવીને પોતપોતાની દિશામાં દોડી રહ્યાં હતાં. એક છોકરી ચૂપચાપ લેસ્ટર સ્ક્વેરમાં ચાલતી-ચાલતી જઈ રહી હતી. કથ્યાઈ રંગની સાડી સાથે આછા કથ્યાઈ રંગનો બ્લાઉઝ, મોટો ચાંલ્લો અને ખભા સુધીના એક સરખા સીધા કાપેલા વાળ પરથી એ છોકરી નખશિખ ભારતીય છે એવું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હતું.

એ છોકરીના ચહેરા પર એક અજબ પ્રકારની ઉદાસી હતી અને એની ચાલ જાણે ક્યાંય ન પહોંચવા માટે ચાલતી હોય એવી હતી!

એની મોટી-મોટી આંખો એ પરદેશી શહેરના રસ્તા પર કશુંક શોધી રહી હતી. આ વિસ્તાર લંડન શહેરનો એક ધબકતો બિઝી વિસ્તાર છે, એમાં પણ સાડા નવનો આ સમય તો જાણે આ વિસ્તારને ચકરાવે ચડાવનારો સમય છે. આ સમયે, આ વિસ્તારમાં કોઈ આટલું આરામથી બીજું કોઈ ચાલતું દેખાતું નહોતું. આસપાસના લોકોને જાણે ઘડિયાળના કાંટે બાંધીને સમય આગળ ધકેલતો હોય એમ કોઈક ઉતાવળથી, કોઈક ઝંખનાથી, કોઈક આશાથી, કોઈક ખેવનાથી ધકેલાતા જતા હતા. આ આખી ભીડમાં એકમાત્ર આ છોકરી એવી હતી કે જે નિરાંતે ડગલાં ભરતી આસપાસ જોતી જઈ રહી હતી. એની આસપાસથી પસાર થતા લોકો, ‘એક્સક્યુઝ મી’ કહીને એને સહેજ ખસેડીને આગળ નીકળી જતા હતા. બસ, ટ્રેન કે ટ્રામ પકડવા ઓફિસે પહોંચવાની ઉતાવળમાં દોડતા આ બધા લોકો આ છોકરીને સહેજ નવાઈથી જોતાં-જોતાં નીકળતા હતા.

એ વિસ્તારમાં કોઈનેય ધ્યાનથી કોઈની સામે જોવાનો સમય નહોતો, પણ જો કદાચ કોઈએ ધ્યાનથી જોયું હોત તો એને ખ્યાલ આવત કે એ છોકરીના

ચહેરા પર ઉદાસીનું એક વાદળ ઘેરાયેલું હતું. જાણે ડૂમો ભરાઈ ગયો હતો. કોઈ ઓળખીતું મળે તો રડું-રડું થઈ ગયેલી એ છોકરી આવડા મોટા શહેરમાં જાણે એકલીઅટૂલી પડી ગઈ હતી.

લેસ્ટર સ્કવેરના આ રસ્તા ઉપર નાની-નાની દુકાનો, ન્યૂઝ પેપરના સ્ટોલ્સ, અને સેન્ડવિચ-બર્ગરના નાના-નાના જોઈન્ટ્સ પસાર કરતી એ છોકરી ધીમે-ધીમે ચાલતી હતી. એના ચહેરાના હાવભાવ સતત બદલાતા હતા, ઘડીકમાં એના ચહેરા પર ચિંતાનાં વાદળો ઘેરાતાં તો બીજી જ પળે જાણે ગુનેગાર હોય એમ એનું મોઢું પડી જતું, થોડીક જ વારમાં આંખોમાં પાણી ધસી આવતાં તો વળી બે-ચાર ક્ષણમાં આંખો લૂછીને એ આજુબાજુ જોવા લાગતી. એના મનમાં વિચારોનું ઘમસાણ ચાલતું હતું અને એ પોતાની જાતને સંભાળી નહોતી શકતી એ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવતું હતું.

સફાઈથી પહેરેલી સાડી, મેગ્યાસ્લિવનો ખાસ્સો એવો લાંબો સાઈડસિલિટનો બ્લાઉઝ, ઓળેલા વાળ, આંખોમાં આંજણની પરત, મોટો ચાંલ્લો, સહેજ શ્યામ પણ ચળકતી ત્વચા, નમણું નાક અને મોટી કાળી આંખો જે મોટી-મોટી પાંપણોથી વારે-વારે ઢંકાઈ જતી હતી. એ છોકરીને જોનાર એના પરથી તરત નજર ખસેડી શકે એવો એનો ચહેરો નહોતો. પાતળો એકવડિયો દેહ અને બે હાથમાં સમાઈ જાય એવી કમ્મર ઉપર સાડી જાણે બેનમૂન ભારતીય શિલ્પ હોય એમ ગોઠવાયેલી હતી.

ઑફ વાઈટ સુતરાઉ સાડી ઉપર કથ્યાઈ રંગની વાલી પ્રિન્ટ છાપેલી હતી, નખશિખ ભારતીય એ છોકરીએ કાનમાં એક-એક મોતીના સરસ ટોપ્સ પહેર્યાં હતાં. એ સિવાય એના શરીર પર કોઈ દાગીના નહોતા. સાવ આછા શણગાર સાથે ચહેરા પર બુદ્ધિપ્રતિભાની છાપ ધરાવતી એ છોકરીના હાથમાં એક-બે પુસ્તકો હતાં. જેને એણે છાતીસરસાં પકડી રાખ્યાં હતાં, ટેન કલરની લેધર બેગ એના ખભે ઝૂલી રહી હતી. એ છોકરી પ્રમાણમાં સ્થિરતાથી પણ ધીમે-ધીમે ડગલાં ભરતી આગળ વધી રહી હતી.

કોણ જાણે શાની શોધ હતી એ છોકરીની આંખોમાં? કોણ જાણે શું જોઈતું હતું એને? કોણ જાણે કઈ ઉદાસી એને ઘેરી વળી હતી?

એ છોકરી ધીરે-ધીરે ચાલતી એક ટ્યૂબ રેલવેના સ્ટેશન તરફ સબ-વેમાંથી દાખલ થઈ. સ્ટેશન પર જઈને ઊભી રહી. આ બધી જ પ્રવૃત્તિ દરમિયાન એની અંદર સતત એક ગડમથલ ચાલતી રહી. કંઈ કેટલાય ચહેરાઓ એના માનસપટ પર ઊભરાયા અને પીગળીને જાણે વહી ગયા.

બારેક વર્ષના એક છોકરાનો ચહેરો જે એની તરફ આશાથી જોઈ રહ્યો હતો, ૧૪-૧૫ની એક છોકરી જે થોડી તોછડી અને નખરાળી હતી, એ છોકરીની આંખોમાં ઈર્ષામિશ્રિત કુતૂહલ હતું, ચહેરા પર એક સ્મિત જેમાં દોસ્તી ઓછી ઉપાલંબ વધારે હતો. એ ચહેરા પીગળ્યા અને સાડી પહેરેલી પેલી છોકરીના માનસપટ પર એક સ્ત્રીનો ચહેરો આવીને ગોઠવાઈ ગયો. એક ઠસ્સાદાર જાજરમાન સ્ત્રીનો ચહેરો જેના વાળ સફાઈબંધ રીતે ઓળેલા હતા. સાડીના પાલવને ખભે પાટલી વાળીને ચપોચપ એવી રીતે ગોઠવાયો હતો કે એક ઇંચ પણ આઘોપાછો થઈ ન શકે. એ સ્ત્રીની આંખોમાં કંઈક એવું હતું કે જે સામેની વ્યક્તિને એના સુધી પહોંચતાં રોકતું હતું. એનો ઠસ્સો, એનું વ્યક્તિત્વ અને એની આખેઆખી બોંડી-લેન્ગ્વેજ જાણે સામેની વ્યક્તિને ઝાંખી પાડી દેવા, દબાવી દેવા બે ડગલાં પાછળ હટાવી દેવા માટે જ સર્જાઈ હતી.

એ સ્ત્રી જાણે આ છોકરીને જાણે કહી રહી હતી, “હવે તારું અહીંયાં કોઈ નથી, આ ઘરની એક-એક દીવાલ અહીંની ફર્શ, અહીંનું વાતાવરણ, અહીંનો બગીચો, અહીંના રંગો અને અહીંનું આકાશ સુધ્યાં હવે મારું કહ્યું માનશે.” એવું કહીને જાણે એ સ્ત્રીનો ચહેરો પેલી છોકરીના માનસપટ ઉપર ખડખડાટ હસતો વધુ ને વધુ મોટો થવા લાગ્યો.

પેલી છોકરીએ પોતાની મોટી-મોટી કાળી આંખો મીંચીને માથું એવી રીતે હલાવ્યું કે જાણે વિચારોને ખંખેરી નાખવા માગતી હોય, પણ વિચારો કોઈ રીતે ખંખેરાતા નહોતા.

આંખો મીંચીને એ છોકરીએ દાંત એવી રીતે ભીંસ્યા કે જાણે પેલી સ્ત્રીને કહેતી હોય, “જાવ... જાવ મારા વિચારોમાંથી...”

છોકરીની વાત જાણે એના સુધી પહોંચી હોય એમ માનસપટ પરથી

પેલી સ્ત્રીનો ચહેરો હળવે-હળવે જાણે ઓઝલ થઈ ગયો હતો અને છોકરીના માનસપટ ઉપર એક બીજો વહાલસોયો પુરુષનો ચહેરો ઊભરાયો. આછા-આછા સફેદ વાળ, આંખોમાં વાત્સલ્ય, ચહેરા પર એક પ્રકારની મમતા... ખભે ગમછો નાખેલો એ ચહેરો જાણે આંખોથી, સ્મિતથી ચહેરાના એક-એક હાવભાવથી આ છોકરીને વહાલ કરી રહ્યો હતો.

સ્ટેશન પર ટ્રેન આવી. એના દરવાજા ખૂલ્યા, પણ વિચારોમાં ડૂબેલી પેલી છોકરી ત્યાં જ ઊભી રહી ગઈ. દરવાજા ઓટોમેટિક જ બંધ થઈ ગયા અને ટ્રેન ચાલી ગઈ.

ધડધડાટ પસાર થતી ટ્રેનનો અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે પેલી છોકરીને ખ્યાલ આવ્યો કે ટ્રેન ચાલી ગઈ! એણે ફરી એક વાર વિચારોને ખંખેરવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ આજે જાણે એના વિચારો એનો પીછો છોડતા જ નહોતા. કંઈ કેટલાય ચહેરા વારાફરતી એના મનનો કબજો લઈ રહ્યા હતા અને પેલી છોકરી નિઃસહાય જેવી વિચારોના ઉતાર-ચડાવ વચ્ચે ફંગોળાતી, અથડાતી, ફેંકાતી જાતને બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ કરતી, આંખોમાં આંસુ સાથે નેકસ્ટ ટ્રેનની રાહ જોવા લાગી.

પાછળ એક ખાલી બેન્ચ જોઈને એ ત્યાં બેસી ગઈ. કશું જ કામ કર્યા વિના આજે જાણે એને થાક લાગ્યો હતો.

એક વાર એને વિચાર આવ્યો કે ‘પાછી જાઉં, વિચારોની આ સફર આટલી દુઃખદાયક છે તો ખરેખર ફરી એક વાર ભૂતકાળમાં પ્રવેશવાનો પ્રયાસ કેટલી તકલીફ આપશે!’

પણ એણે મન મક્કમ કર્યું, ખભા પરની સુતરાઉ સાડીનો પાલવ જરા ફરી એક વાર સરખો કર્યો, આગળ આવી ગયેલી વાળની લટને પાછળ ધકેલી અને શરીર ઢીલું છોડીને બેન્ચના ટેકે માથું મૂકીને આંખ મીંચી દીધી.

એક ચહેરો જેને જોવાનું એ ગઈ કાલ રાતથી ટાળતી હતી એ ચહેરો આંખ બંધ થતાં જ આંખ સામે ઊભરાઈ આવ્યો.

ગઈ કાલે રાત્રે એના બાળપણના મિત્ર સત્યજિતનો ફોન આવ્યો, ત્યારથી શરૂ કરીને આ પળ સુધી એણે એ ચહેરા વિશે વિચારવાનું ટાળ્યું હતું.

અથાગ પ્રયત્ન કર્યો હતો કે એ ચહેરો કોઈ રીતે પોતાની આંખ સામે ના આવે. રાત્રે ઊંઘમાં પણ જાણે એ ચહેરો આંખ સામે ન આવે એવી એણે મનોમન ગાંઠ વાળી હતી, પણ એવું થઈ શક્યું નહોતું!

સત્યજિતનો ફોન આવ્યા પછી પ્રત્યેક પળે, પ્રત્યેક મિનિટે અને પ્રત્યેક કલાકે એના મનમાં એક જ ચહેરો ઝળક્યા કર્યો હતો. એક જ વિચારે જાણે એને બાંધી લીધી હતી, એક જ નામ જાણે રહી-રહીને એને સંભળાતું, પડઘાતું હતું.

અને જેટલી વાર એ ચહેરાનો આભાસ પણ થતો, એ વિચાર આવતો કે એ નામ યાદ આવતું એટલી વાર જાણે શરીરની આરપાર કશુંક છેદીને, વીંધીને નીકળી જતું. જૂના કેટલાય ઉઝરડા ફરી ચચરવા લાગતા. જૂના કેટલાય ઘામાંથી ફરી લોહી ઝમવા લાગતું!

ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવા છતાં એ પોતાની જાતને રોકી શકી નહોતી.

એણે નક્કી કર્યું હતું કે એ સત્યજિતને નહીં મળે. ગઈ કાલે એણે રાત્રે સત્યજિતને કહી જ દીધું હતું, “મને નહીં ફાવે, હું નહીં મળું તને, આઈ એમ સોરી!”

પણ આખી રાતના આ અજંપ ઉજાગરા પછી એણે સત્યજિતને સામેથી ફોન કર્યો હતો અને કહ્યું હતું, “તું મળીશ મને? મારે મળવું છે તને...”

અત્યારે એ એક દાયકા પછી પોતાના દેશના, પોતાના શહેરના, પોતાના બાળપણના એક એવા ટુકડાને મળવા જઈ રહી હતી, જેને એણે વર્ષોથી વિસારે પાડી દીધો હતો. છેલ્લા એક દાયકામાં ક્યારેય એણે પોતાના દેશનો, પોતાના ઘરનો, પોતાના કુટુંબનો કે બાળપણનો વિચાર સુધ્ધાં નહોતો કર્યો. ક્યારેક એ વિચાર આવ્યો પણ હશે તો એને બળપૂર્વક હડસેલ્યો હતો.

એને જાણે એ બધા સાથે કોઈ નિસબત જ નહોતી, આ છેલ્લાં દસ વર્ષ દરમિયાન એ બધું જ ભૂલી ગઈ હતી.

અને અચાનક ગઈ કાલે રાત્રે સત્યજિતના એક ફોને એની અંદર સૂતેલી બધી સ્મૃતિઓને જગાડી દીધી હતી. હવે એ સ્મૃતિઓ એની આસપાસ

વીંટળાઈને અજગરની જેમ ભરડો લેતી હતી, ડંખતી હતી એને... અને એ અસહાય, તદ્દન સંમોહિત હોય તેમ પોતાની જાત પરનો કાબૂ ગુમાવીને એ જ સ્મૃતિઓનાં વન તરફ દોડતી જઈ રહી હતી.

બંધ આંખે બેન્ય પર બેઠેલી એ છોકરીની આંખો સામે એક પ્રભાવશાળી ચહેરો વારે-વારે આવતો હતો. વ્યવસ્થિત કાપેલા સફાઈબંધ વાળ, નમણું નાક, મોટી ભાવવાહી આંખો, જાડી મૂછો, તગતગતું કપાળ અને બુદ્ધિનો આત્મવિશ્વાસ ને એક અજબ પ્રભાવ ધરાવતો આ ચહેરો ભાગ્યે જ કોઈ નાટ્યપ્રેમીથી અજાણ્યો હશે.

એક જમાનાના જાણીતા અભિનેતા, દિગ્દર્શક અર્જુન દીવાનનો એ ચહેરો આ છોકરીની આંખો સામે આવતો હતો, મુસ્કુરાતો હતો, અકળાતો હતો, ચિડાતો હતો, વહાલ વરસાવતો હતો.

નાટકના જ કોઈ અદાકારની જેમ એ ચહેરા પર પળે-પળે પલટાતા ભાવ આ છોકરીના ચહેરા પર પણ ભાવપલટો કરી રહ્યા હતા.

“રાધિકા...” એક હની-સ્મૂઠ મરદાના અવાજે બેઈઝ વૉઈસમાં બૂમ પાડી.

“હા... બાપુ.” લંડનના ટ્યૂબ રેલવે સ્ટેશન પર આંખ મીંચીને બેન્ય પર માથું ઢાળીને બેઠેલી આ છોકરીથી જાણે આદતના જોરે જવાબ અપાઈ ગયો.

અને એ જવાબની સાથે જ રાધિકાની જિંદગીનાં વીસ વર્ષો જાણે એક હળવા ધક્કાથી પાછળ ધકેલાઈ ગયાં. નાનકડી આઠ-નવ વર્ષની રાધિકા પોતાની હવેલી જેવા મકાનના યોગાનમાં ઊભી હતી. એના બે ચોટલા ઊંચા બાંધીને રિબન સાથે કાન પાસે ફૂલ વાળેલાં હતાં.

હવેલી જેવા એ મકાનના ચોકની ચારે તરફ ઓરડા હતા. જૂના બંગાળની હવેલીઓની ડિઝાઇન ઉપરથી બનાવાયેલા આ મકાનમાં પથ્થરના ચોકને ચારે તરફ પેસેજ જેવો ઓટલો હતો. જેમાંથી ચારે તરફથી પગથિયાં ચોકમાં ઊતરતાં. ઓટલા ઉપર છ-આઠ ફૂટના અંતરે બનાવેલી આર્ય અને થાંભલા બ્રિટિશ અને બંગાળી બાંધણીનું અદ્ભુત સંયોજન હતું. માર્બલ જડેલો ઓટલો અને ચોકની સાથે કાળા માર્બલના થાંભલા મકાનમાં રહેનારા માણસના ઊંચા ટેસ્ટની સાક્ષી પૂરતા હતા. ઓટલાની ચારે તરફ ઓરડાઓ હતા.

મોટા-મોટાએ ઓરડાઓ એકબીજાથી અલગ અને છતાં આપણે જેને 'ઇન્ટર કનેક્ટિંગ' કહીએ છીએ એવી રીતે એકબીજા સાથે અંદરથી દરવાજા દ્વારા જોડાયેલા હતા.

અત્યારે એ ઓટલા ઉપર અને ચોકમાં ઢગલાબંધ માણસો હતા. બધા સફેદ કપડાંમાં હતા. કેટલાક ઓટલાને અઢેલીને સાવ નિસ્તેજ, નખાયેલા બેઠા હતા તો કેટલાક ચોકમાં બેસીને વિલાપ કરી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓનું એક ટોળું ક્યારેક ધીમા તો ક્યારેક મોટા અવાજે રડતું હતું.

ચોકને એક ખૂણે શાસ્ત્રીજી ગીતાનો પાઠ કરી રહ્યા હતા.

અર્જુનકુમાર, જેને જોવા દુનિયા ટોળે વળતી એ જાણે આ ટોળાથી અલિપ્ત શરીરમાંથી પ્રાણ ચાલી ગયો હોય એટલા નિસ્તેજ, નિઃસહાય, ઓટલાને ટેકો દઈને ચોકના એક ખૂણે બેઠા હતા. એમના ચહેરા પર સતત રહેતું એ રહસ્યમય આમંત્રણ આપતું સ્મિત આજે સાવ ગાયબ હતું. એમની આંખો જાણે પથ્થરની બનાવી હોય એવી નિષ્પલક, સ્થિર થઈ ગઈ હતી. છાતીની અંદર ચાલતું છાતી ફાડી નાખે એવું રુદન એમની આંખોની બહાર નહોતું આવતું. ડૂમો જાણે ગળામાં ભરાઈને અટકી ગયો હતો.

બે ચોટલા વાળીને, ફોક પહેરીને ચોકમાં આ ટોળાની વચ્ચે ઊભેલી રાધિકા પિતાની સામે જોઈ રહી હતી. એણે પોતાના પિતાને આવા ક્યારેય નહોતા જોયા. એને માટે એના પિતા 'હીરો' હતા! ૭૦૦-૮૦૦-૧૦૦૦ માણસોના ઓડિયન્સમાં એક-એક લાઈન બોલીને તાળીઓનો ગડગડાટ ઝીલનારા હીરો... રોજ નવો કિરદાર, નવો ચહેરો, નવો ખેલ અને નવો વેશ ભજવનારા અને છતાં દરેક વખતે એટલા જ સફળ, એટલા જ લોકપ્રિય હીરો... સ્ત્રીઓનાં ટોળાંની વચ્ચે ઓટોગ્રાફ સાઈન કરતા, કાર્યક્રમોમાં ચીફ ગેસ્ટ તરીકે વક્તવ્ય આપતા, છાપાંઓમાં જેના ફોટા છપાતા અને ટિકિટબારી પર જેના નામે નાણાંનો વરસાદ થતો એવા 'હાઉસફુલ' લેતા હીરો!

ભારતના શ્રેષ્ઠ અભિનેતાઓમાં અર્જુનકુમારનું નામ લેવાતું. એમની નાટ્યસંસ્થા 'થર્ડ બેલ' વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ હતી. લંડન, પેરિસ અને યુરોપના કેટલાય દેશોમાં એ નાટકો ભજવવા જતા. એમનાં લખેલાં નાટકો હિન્દી,

બંગાળી, મરાઠી, કન્નડ અને બીજી કેટલીય ભારતીય ભાષાઓમાં ભજવાયાં હતાં. એમનાં દિગ્દર્શિત નાટકોને રાષ્ટ્રીય કક્ષાના પુરસ્કારો મળ્યા હતા.

ગુજરાતી નાટ્યજગતમાં અર્જુનકુમાર પોતે જ એક સંસ્થા - એક ઈન્સ્ટિટ્યૂશન ગણાતા.

નવ વર્ષની થઈ ત્યાં સુધી રાધિકાએ પિતાને હંમેશાં પિતાને ખુશ, મહેફિલોમાં છવાઈ જતા, દાદ લેતા, વખાણ સાંભળતા અને પ્રશંસકોથી ઘેરાઈ જતા જોયા હતા. એના માટે પિતાનું આ સ્વરૂપ તદ્દન નવું અને અસદ્ય હતું.

નવ વર્ષની રાધિકાને આ પળે એ નહોતું સમજાતું કે આ બધું શું ચાલી રહ્યું છે. એ તો ઢીંગલીને યુનિફોર્મ પહેરાવીને સ્કૂલે મોકલવાની તૈયારી કરતી હતી, ત્યાં અચાનક રમણાકાકા ધસી આવ્યા હતા.

રમણાકાકા આ ઘરના સર્વેસર્વા હતા. રસોડાથી શરૂ કરીને અર્જુનકુમારના સ્ટડીરૂમ સુધી રમણાકાકા વિના પાંદડું પણ નહોતું હાલતું આ ઘરમાં. રાધિકા માટે રમણાકાકા એના દોસ્ત અને એના રાઝદાર હતા.

રમણાકાકા ખભે ગમછો નાખતા દોડી આવ્યા હતા. એમણે રાધિકાના હાથમાંથી અડધો યુનિફોર્મ પહેરેલી ઢીંગલીને લગભગ ઝૂંટવીને નીચે મૂકી હતી અને રાધિકાને તેડીને બહાર ચોકની તરફ દોડ્યા હતા.

કેટલાય કલાકોથી પોતાના ઓરડામાં રમતી રાધિકાને ચોકમાં ભેગું થયેલું ટોળું જોઈને ખૂબ નવાઈ લાગી હતી. ટોળું, અર્જુનકુમારના ઘરમાં નવાઈની વાત નહોતી, અહીં સતત માણસોની અવરજવર રહેતી. રિહર્સલ માટે, મિટિંગ્સ માટે, મ્યુઝિકના સિટિંગ્સ માટે આવતા રોજ-બ-રોજના માણસોની સાથે સ્ટ્રગલ કરતા નવા એક્ટર્સ, નવા રાઈટર્સ અને બીજા કેટલાય લોકો અહીં રોજેરોજ આવતા.

કોઈ ગામડાના દરબાર ગઢનો હોય એવો મોટો ડેલીબંધ દરવાજો ચોવીસ કલાક ખુલ્લો રહેતો. મુખ્ય દરવાજેથી ચોકમાં દાખલ થાવ એટલે સીધેસીધો ચોક વટાવીને સામે રસોડું આવતું, જે રમણાકાકાનું રજવાડું હતું. રસોડાની જમણી તરફ દેવમંદિર અને ડાબી તરફ મોટો વીસ બાય અઢાર ફૂટનો ડાઈનિંગ હોલ આવતો.

ડાઇનિંગ હોલની ડાબી તરફ સળંગ ત્રણ ગેસ્ટરૂમ હતા, જે પરદેશથી આવેલા મહેમાનોથી કે અર્જુનકુમાર પાસે નાટક શીખી રહેલા નવા એક્ટર્સ કે લેખકો માટે રહેવાની જગ્યા હતી. દેવમંદિરની જમણી તરફ બીજા ત્રણ ગેસ્ટરૂમ હતા, જે વીઆઇપી મહેમાનો માટે વપરાતા. ક્યારેક મોટી પાર્ટીઝ હોય અને બહારગામથી આવેલા વીઆઇપી મહેમાનોને રહેવા માટે આ ઓરડાઓનો ઉપયોગ થતો. બાકી આ ઓરડાઓ બંધ રહેતા. અઠવાડિયામાં એક વાર રમણકાકા ઉઘાડીને એમને સાફસૂફ કરતા.

જેવો ઓટલો નીચે હતો એવી જ ચોકમાં પડતી ચોતરફ છાપરાથી ઢંકાયેલી એક પરસાળ મેઝેનીન ફ્લોર જેટલી ઊંચાઈએ બાંધવામાં આવી હતી. એ પરસાળમાં લાકડાના થાંભલા અને થાંભલા ઉપર વળીઓ ચડાવેલાં છાપરાંને નળિયાથી ઢાંકી લેવાયાં હતાં. દરેક થાંભલાની બંને તરફ લટકતાં ફૂંડાં અને આખીય ઓસરીમાં બોગનવેલ, મધુમાલતી અને મનીપ્લાન્ટનાં ફૂંડાં મૂકીને વધેલી વેલોને થાંભલા અને છાપરાની વળીઓ સાથે લપેટાઈ હતી. આ માળનો જમણી તરફનો આખો વિસ્તાર અર્જુનકુમારનો અંગત વિસ્તાર હતો.

એમનો બેડરૂમ, એમની વિશાળ લાઇબ્રેરી, એમનો સ્ટડીરૂમ અને એમનો નાનકડો અંગત ડ્રેસિંગરૂમ આ તરફ હતા. ડાબી તરફ રાધિકાનો ઓરડો, એનો સ્ટડી અને સાથે જ રમણકાકાનો રૂમ અને એક વિશાળ કોન્ફરન્સ રૂમ, હોલ કે મિટિંગ રૂમ જેવો વિસ્તાર હતો.

મુંબઈથી થોડાક જ કિલોમીટર દૂર કલ્યાણ પાસે આવેલી આ હવેલી મુંબઈ શહેરની દોડભાગથી દૂર જાણે પોતાનું આગવું અસ્તિત્વ રચીને ચૂપચાપ, પણ ગૌરવથી ઊભી હતી.

રાધિકા માટે એનું ઘર દુનિયાની શ્રેષ્ઠ જગ્યા હતું.

એને પિતા દુનિયાના શ્રેષ્ઠ પિતા હતા અને એની મા દુનિયાની સૌથી વડાલસોયી, સૌથી સમજદાર, સૌથી શાંત અને સૌથી સુંદર સ્ત્રી હતી.

અત્યારે કપાળ ઉપર પિયળ તાણીને, પાનેતર પહેરીને જમીન પર સૂતેલી એની મા પણ રાધિકાને ખૂબ સુંદર લાગતી હતી.

રાધિકા એકીટશે એની મા સામે જોઈ રહી હતી. એની માને એણે આટલી બધી સજેલી અને આટલે મોડે સુધી ઊંઘતી ક્યારેય નહોતી જોઈ.

મા સવારે સૌથી પહેલા ઊઠતી, ક્યારેક તો રમણકાકાની પણ પહેલાં. તુલસીક્યારે દીવો કરીને દેવમંદિરમાં બેઠેલ માના ખુલ્લા વાળ અને ગુજરાતી સાડીમાંથી દેખાતી પીઠ અને કમર રાધિકા માટે દોડીને વળગી પડવાનું આમંત્રણ હતાં, હંમેશાં.

મા દેવમંદિરમાં બેઠી હોય અને ઘંટડી સંભળાય એટલે રાધિકાની આંખ ખૂલતી. આંખ ઊઘડે કે તરત જ સીડી ઊતરીને રાધિકા દેવમંદિરમાં બેઠેલી માને પાછળથી વળગી પડતી. બંને હાથ એના ગળામાં નાખીને પીઠ ઉપર, ‘ઘી પોટલું’ થઈ જતી. એના તાજા ધોયેલા ભીના વાળની સુગંધ અને શરીરમાંથી આવતી સ્વચ્છતાની મહેક, દેવમંદિરમાંથી ઊઠતી અગરબત્તીની ધૂમ્રસેર, તાજા જ પ્રગટાવેલા દીવાનો સોનેરી પ્રકાશ... રાધિકાને જાણે એ બધું જ એ જ રીતે રોજ જોવાની ટેવ પડી ગઈ હતી.

મા રાધિકાને પીઠ ઉપર લઈને સીડી ચડતી. એના રૂમમાં થઈને એના માછલીઓના ટાઈલ્સવાળા બાથરૂમમાં નાનકડા ટેબલ ઉપર ઊભી રાખતી, એના હાથમાં બ્રશ આપતી અને ખત્તે નેડિકન મૂકતી.

આજે પણ બધું એમ જ બન્યું હતું, ચોકમાં ટોળાની વચ્ચે એકલી ઊભેલી રાધિકા વિચારી રહી હતી, “સવારે મા એવી જ રીતે એને પીઠ પર બાથરૂમમાં લઈ ગઈ હતી, હાથમાં બ્રશ આપ્યું હતું. પોતે રોજની જેમ બ્રશની સાથે નિત્યક્રમ પતાવીને, નાહીને બહાર નીકળી હતી. માએ ગૂંચ કાઢીને સરસ ચોટલા વાળીને કાન પાસે ફૂલ વાળ્યાં હતાં. રાધિકાએ હળવા હાથે કાન પાસેનાં ફૂલને સ્પર્શી જોયાં, ‘બધું બરાબર હતું.’

પછી રાધિકા પોતાના રૂમમાં ગઈ હતી.

ક્યાંય સુધી રમતી હતી.

ઓસરીમાં લટકાવેલી મોટી બ્રિટિશ ઘડિયાળમાં દસના ડંકા પડ્યા હતા અને આખા ચોકમાં ગૂંજ્યા હતા. રાધિકા રોજની જેમ ઢાંઘલીને યુનિફોર્મ પહેરાવવા લાગી હતી, બરાબર ત્યારે જ...

...રમણકાકા દોડતા આવ્યા હતા. અડધો યુનિફોર્મ પહેરાવેલી ઢીંગલીને ઝૂંટવીને ખૂણે ફેંકી હતી અને બૂમો પાડતી રાધિકાનું કશું જ સાંભળ્યા વિના એને ચોકમાં લાવીને ઊભી કરી દીધી હતી.

અત્યારે રાધિકા ચોકમાં ઊભી હતી.

મા જમીન પર સૂતી હતી. શણગાર કરીને, ઢગલાબંધ દાગીના પહેરીને, કપાળ પર પિયળ કાઢીને...

એના નાકમાં કોઈએ રૂના ડૂંચા માર્યા હતા.

‘માનો શ્વાસ રૂંધાતો હશે.’ રાધિકા ઝૂકીને ડૂંચા કાઢવા ગઈ, પણ રમણકાકાએ એનો હાથ પકડી લીધો. રાધિકાએ એમની સામે જોયું. એમની આંખો છલકાઈ આવી હતી. એમણે રાધિકાના માથે મમતાથી, માર્દવથી હાથ ફેરવ્યો.

રાધિકાએ ખૂણામાં બેઠેલા પોતાના પિતા તરફ જોયું. સફેદ ઝભ્ભો-લેંઘો પહેરીને અન્યમનસ્ક જેવા ઉદાસ, નિસ્તેજ પિતાની પાસે દોડીને પહોંચી ગઈ રાધિકા.

એમના ખોળામાં બેઠી.

કલાકોથી જેને રડાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા હતા એવા અર્જુનકુમારના ચહેરા પર પથ્થરની જેમ થીજી ગયેલા હાવભાવ જાણે હળવેકથી પલટાયા. એમણે રાધિકાની આંખોમાં જોયું, વારાફરતી બંને આંખોમાં જોતાં અર્જુનકુમારની આંખો રાધિકાને જાણે ડરાવતી હોય એમ એની અંદર ઊતરતી લાગી.

રાધિકા પિતાને ભેટી પડી, “બાપુ...” રાધિકાથી કહેવાઈ ગયું.

લંડનના ટ્યૂબ રેલવે સ્ટેશન ઉપર બંધ આંખે બેન્ય પર માથું ઢાળીને બેઠેલી રાધિકાની આંખો સામેથી જાણે આખુંયે દશ્ય ફિલ્મની પટ્ટીની જેમ પસાર થતું હતું અને એની પોતાની જાણ બહાર એની બંને આંખોના ખૂણેથી સરકતાં આંસુ એના કાન પાછળ થઈને ખુલ્લા વાળમાં ગર્ત થઈ જતાં હતાં.

સાડી પહેરીને લંડનમાં બેઠેલી રાધિકા અત્યારે જાણે કલ્યાણની એ હવેલીમાં બે ચોટલા વાળીને ઊભેલી રાધિકા બની ગઈ હતી અને અર્જુનકુમારને હલબલાવીને, એમના ઝભ્ભાના કોલર પકડીને પૂછતી હતી, “માને શું થયું છે બાપુ? એને ઉઠાડોને બાપુ... આટલા બધા લોકો આવ્યા છે તોયે આમ ચોકની વચ્ચે જમીનમાં કેમ સૂઈ ગઈ છે? હેં બાપુ?!”

“રાધિકા...” અર્જુનકુમારે એને પકડીને છાતીસરસી ચાંપી દીધી અને જે ડૂમો કલાકોથી છાતીમાં અટવાયેલો હતો એ જાણે છાતી ફાડીને વહી નીકળ્યો. અર્જુનકુમાર દીકરીને ભેટીને ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રડી રહ્યા હતા અને પિતાને રડતા જોઈને શું થયું એ સમજ્યા વગર નવ વર્ષની રાધિકા પણ મોટે-મોટેથી રડી રહી હતી.

અર્જુનકુમારે સારું એવું રડી લીધું પછી રમણકાકાએ આવીને એમના ખભે હાથ મૂક્યો, “સાહેબ...” રમણકાકાનો અવાજ ભીનો અને ધ્રૂજતો હતો.

“હા રમણ...” અર્જુનકુમારનો અવાજ જાણે કોઈ ગુફામાંથી આવતો હોય એવો ધીમો અને પ્રાણ વગરનો હતો.

જે અવાજ મુંબઈનાં થિયેટર્સમાં ગુંજતો, તાળીઓના ગડગડાટ ઉઘરાવતો એ અવાજ જાણે આજે ક્યાંક ખોવાઈ ગયો હતો. રાધિકાએ ધીમેથી માથું ઊંચકીને પિતા તરફ જોયું. અર્જુનકુમારે એના માથા પર હાથ ફેરવ્યો. એને ખભેથી પકડીને પોતાના ખોળામાંથી ઊભી કરી અને એનો હાથ પકડીને એને મા સૂતી હતી ત્યાં લઈ આવ્યા.

“બેટા, માને પ્રણામ કરો.”

“આજે મારી વર્ષગાંઠ પણ નથી અને કોઈ તહેવાર પણ નથી.” રાધિકાના બાળમનમાં કુતૂહલ થયું, પણ એણે પિતાની લાલચોળ આંખો અને રમણકાકાના ભીના અવાજને કારણે સવાલ પૂછવાનું ટાળીને ઝૂકીને માને પ્રણામ કર્યાં.

સામાન્ય રીતે રાધિકા પગે લાગે એટલે મા એને છાતીસરસી ચાંપી દેતી, ચૂમીઓથી નવડાવી દેતી. આજે એવું કંઈ ના થયું. મા સૂતી હતી તે સૂતી જ રહી. રાધિકા બાપુની નજીક ખસી અને એમના ઝભ્ભાનો ખૂણો પકડી લીધો.

હજી એ કંઈ બોલે કે સમજે એ પહેલાં થોડા લોકો એક વાંસનું સ્ટ્રેચર લઈ આવ્યા. એના પર માને સુવાડી, સફેદ કપડું ઢાંકી અને દોરીથી બાંધવા લાગ્યા.

“બાપુ, આ લોકો માને બાંધે છે.” રાધિકાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. એણે ઊંચું જોયું તો અર્જુનકુમાર પણ એ તરફ જ જોઈ રહ્યા હતા. એમની આંખોમાંથી સડસડાટ ચાલતી આંસુની સેર કેમેય કરીને અટકતી નહોતી.

“તમે કંઈક તો કરો બાપુ.” રાધિકાએ ઝભ્ભાનો ખૂણો પકડીને જોરથી ખેંચ્યો. અર્જુનકુમારે કશું જ બોલ્યા વિના રમણકાકા તરફ દયામાણી નજરે જોયું. રમણકાકાએ રાધિકાને ઊંચકી લીધી અને પગ પછાડતી, બૂમો પાડતી, હાથ હલાવતી રાધિકાને લઈને એ ઉપર રાધિકાના રૂમ તરફ જવા લાગ્યા.

“બાપુ... બાપુ...” રાધિકા બૂમો પાડતી હતી. એને રમણકાકાની પાછળ ચોકનું આખું દૃશ્ય દેખાતું હતું. માને બાંધીને થોડા લોકોએ એને ખભે ઉપાડી હતી અને હવે ચોકથી બહારની તરફ લઈ જઈ રહ્યા હતા. બાપુ કશું જ કર્યા વિના ચૂપચાપ આ જોતા હતા. રાધિકા ચીસો પાડતી હતી. રમણકાકાની પીઠ પર મુક્કાઓ મારતી હતી. રડતી-કકળતી હતી, પણ રમણકાકા એને બરાબર પકડીને ઉપરની તરફ જ લઈ જઈ રહ્યા હતા.

રાધિકા જોઈ શકતી હતી કે બાપુએ આગળ વધીને દોરીમાં બાંધેલું એક માટલું ઉપાડ્યું અને સાવ જીવ વગરનું શરીર હોય એમ હળવેથી માને ઊંચકીને ઊભેલા લોકોની આગળ જઈને ઊભા રહ્યા. બાપુ ધીરે-ધીરે આગળ ચાલતા હતા. એની પાછળ-પાછળ પેલા લોકો માને ખભે ઊંચકીને ચાલતા હતા.

“મા... મા...” રાધિકાએ ચીસો પાડી, “તમે ક્યાં લઈ જાવ છો મારી માને?” રાધિકાએ હતું એટલું જોર કરીને ચીસ પાડી અને રમણકાકાને જોરથી ધક્કો મારીને ઊતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રમણકાકાએ રાધિકાનો ચહેરો બીજી તરફ ફેરવીને આંખો પર હાથ મૂકી દીધો અને એનું માથું જબરદસ્તી પોતાના ખભા પર ઢાળીને જોરજોરથી રડવા લાગ્યા.

રમણકાકાને રડતા જોઈને, બાપુને રડતા જોઈને, માને આવી રીતે ઘરની બહાર લઈ જતાં જોઈને રાધિકા પણ જોરજોરથી રડતી હતી.

રમણકાકાએ એને એના રૂમમાં લઈ જઈને ઉતારી.

ત્યાં સત્યજિત ઊભો હતો.

રાધિકાથી બે વર્ષ મોટો અગિયાર વર્ષનો સત્યજિત, રાધિકાનો એકમાત્ર દોસ્ત હતો.

આ વિસ્તારમાં એના પિતા કલેક્ટર હતા. રાધિકાની હવેલીથી થોડેક જ દૂર એમનો બંગલો હતો. સત્યજિત અને રાધિકા એક ઉંમરનાં હોઈ, એક સ્કૂલમાં જતાં હોઈ એકબીજાના મિત્રો હતા.

“બેટા સત્યજિત, રાધિકાને અહીં જ રોકજે. બહાર નહીં આવવા દેતો.” રમણકાકાએ કહ્યું અને પછી રાધિકાના માથે એક વાર હાથ ફેરવીને જાણે જીવ બચાવવા ભાગતા હોય એવી ઉતાવળે ઓસરીમાં દોડતા, સીડી ઊતરીને ચોકના મુખ્ય દરવાજા તરફ ભાગ્યા.

રાધિકા પાછળ ભાગવા જતી હતી, પણ સત્યજિતે એનો હાથ પકડ્યો. “છોડ મારો હાથ.” રાધિકાએ પોતાનું કાંડું મરડીને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“રાધી, શું કામ બધાને હેરાન કરે છે?”

“હું હેરાન કરું છું?” રાધિકાને સત્યજિત પર ચીડ ચડી ગઈ, “આ લોકો મારી માને બાંધીને લઈ ગયા, બાપુ કંઈ બોલ્યા નહીં... માના નાકમાં રૂના રૂચા માર્યા છે... અને હેરાન હું કરું છું? સ્ટુપિડ...”

“રાધી...” સત્યજિતનો અવાજ ખૂબ ગંભીર અને દુઃખી હતો, “તારી મા ગુજરી ગઈ રાધી..”

“એટલે?”

“એ ભગવાનને ત્યાં ગઈ.”

“પણ ભગવાન તો અમારા ઘરમાં છે, સામે દેવમંદિરમાં.” રાધિકાની નજર સામે સવારનું એ દશ્ય. માની પીઠ, ભીના વાળની સુગંધ, ધૂપસળી અને દીવાનો સોનેરી પ્રકાશ તરવરી ગયાં.

“એ ભગવાન નહીં, સાચા ભગવાનને ત્યાં...”

“સાચા ભગવાન ક્યાં રહે છે?”

“ઉપર... આકાશમાં.”

“મા પ્લેનમાં જશે?”

“ના રાધી, તારી માને એ લોકો આગ લગાડશે...”

રાધિકાએ સત્યજિતનું શર્ટ કોલરમાંથી પકડી લીધું અને એને હચમચાવવા માંડ્યો, “જુહો... સ્ટુપિડ... અક્કલ વગરનો છે તું. આવી મસ્તી નહીં કરવાની..”

“મસ્તી નથી કરતો રાધી..” સત્યજિતે કોલર પકડેલા રાધિકાના બે હાથ હળવેથી પોતાના હાથમાં લીધા, “સાચું કહું છું. હવે તારી મા ક્યારેય પાછી નહીં આવે. ધુમાડો થઈ જશે.”

રાધિકાએ સત્યજિતના હાથમાંથી પોતાના હાથ છોડાવ્યા અને એને તડાતડ તમાચા મારવા માંડ્યા, બેય હાથે!

“જુહો... જુહો... જુહો...” રાધિકા મારતી જતી હતી. સત્યજિત ભાવવિહીન ચહેરે એને અટકાવ્યા વિના માર ખાતો હતો અને રાધિકાની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલતી હતી.

લંડનના ટ્યૂબ રેલવે સ્ટેશન ઉપર રાધિકા ધ્રુસકે-ધ્રુસકે રડતી હતી. આવતા-જતા લોકો એની સામે જોતા હતા. કેટલાક કુતૂહલથી, તો કેટલાક આશ્ચર્યથી અને થોડાક સહાનુભૂતિમાં!

કેટલાય સમયથી ભુલાઈ ગયેલું કંઈ કેટલુંયે આજે જાણે જીવતું થઈ ગયું હતું.

બાળપણથી શરૂ કરીને યુવાની સુધીનાં વર્ષોની સ્મૃતિનો બરફ રાધિકાની અંદર દસ વર્ષથી થીજીને પથ્થર થઈ ગયો હતો. એ સત્યજિતના એક ફોનથી ઓગળીને રાધિકાની આંખોમાંથી વહેવા માંડ્યો હતો.

ગઈ કાલે રાત્રે સત્યજિતનો ફોન આવ્યો ત્યારે રાધિકાએ નક્કી કર્યું હતું કે એ સત્યજિતને નહીં મળે.

બાળપણથી યુવાની સુધીની એ બધી જ સ્મૃતિઓ રાધિકાએ લંડન આવીને દફનાવી દેવાનું નક્કી કર્યું હતું, વીતી ગયેલાં દસેય વર્ષો દરમિયાન એણે ક્યારેય એ ઘર, એ દેશ કે એ ઘરમાં વસતા માણસોનો વિચાર પણ આવે તો જોરથી ધકેલીને મગજની બહાર ફેંકી દીધો હતા.

આજે અચાનક એ બધી જ સ્મૃતિઓ સજીવ થઈને રાધિકાની આસપાસ જંગલની જેમ ઊગી નીકળી હતી.

રસ્તો ભૂલી ગયેલા કોઈ રઘવાયા, ઘાંઘા થઈ ગયેલા માણસની જેમ રાધિકા એ તમામ પગદંડીઓ ઉપર દોડતી હતી... ગૂંચવાતી હતી, પીડાતી હતી અને પાછી ફરતી હતી.

ગઈ કાલે રાત્રે સત્યજિતનો ફોન આવ્યો ત્યારે રાધિકા એનો અવાજ પણ નહોતી ઓળખી શકી.

“રાધી...”

“કોણ?”

“સત્યજિત બોલું છું...” રાધિકા જાણે પથ્થર થઈ ગઈ હોય એમ જવાબ જ નહોતી આપી શકી, “તું સાંભળે છે રાધી? હું લંડનમાં છું. મારે તને મળવું છે. તું મળીશ મને?”

“સત્ય...” રાધિકાનું મન એ જ પણ બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક મન પોતાના બાળપણના એકમાત્ર મિત્રને દસ વર્ષ પછી મળવા, ભેટી પડવા, ઝઘડવા, વહાલ કરવા ઊંછળી રહ્યું હતું અને બીજું મન એની સામે આંખો કાઢીને, આંગળી ઉઠાવીને એને ચેતવણી આપી રહ્યું હતું.

“રાધી...” સત્યજિતનો અવાજ જાણે આજીજીથી ભરેલો હતો. લાગણીમાં સરાબોર હતો, “હું તને મળ્યા વિના નહીં જાઉં.”

“શા માટે સત્ય? હું ભૂલી ગઈ છું તમને બધા ને...”

“હું નથી ભૂલ્યો તને... આ દસેય વર્ષ દરમિયાન રોજ યાદ કરી છે તને. કેટલી મુશ્કેલીથી તારો નંબર મળ્યો, એ ખબર છે તને?”

“શું કામ મળવું છે?”

“ના નહીં પાડતી પ્લીઝ...” સત્યજિતનો અવાજ રાધિકાને પકડીને જાણે પોતાની તરફ ઘસડી રહ્યો હતો રાધિકાની મક્કમતા બરફના સ્તંભની જેમ ઓગળતી હતી, રાધિકા અસહાય બનીને ઘસડાતી હતી.

“સત્ય... એકલો આવ્યો છે?”

“એકલો જ છું.” સત્યજિતે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો, “આ ક્ષણ સુધી... રાધી, એક વાર મળવું છે તને... પ્લીઝ રાધી.”

“ઓકે ક્યાં ઊતર્યો છે? સરનામું લખાવ.” રાધિકાનો અવાજ લાગણીવિહીન, આરોહ-અવરોહ વગરનો હતો. એણે યંત્રવત્ સરનામું લખ્યું હતું. ફોન બીજી કોઈ ઔપચારિકતા વિના મૂકી દીધો હતો. ઘરના કોઈની ખબર પણ પૂછ્યા વિના.

અત્યારે ટ્યૂબ રેલવે સ્ટેશન પર બેઠેલી રાધિકાએ ટેન કલરની લેધરની બેગમાંથી કાઢીને સરનામાનો કાગળ જોયો અને એની અંદર જાણે ઊભા થઈને પાછા ફરવાની એક તીવ્ર ઇચ્છા વીજળીના કરંટની જેમ દોડી ગઈ.

એણે મન મક્કમ કર્યું. દૂરથી ટ્રેનને આવતી જોઈને બેગ સરખી કરી, વાળ પાછળ નાખ્યા, સાડીના પાલવ પર હળવો હાથ ફેરવીને ટ્રેનમાં ચડવા તૈયાર થઈ ગઈ.

ટ્રેનમાં બેઠા પછી પણ રાધિકાના મનમાં એક સવાલ હતો, ‘જે શહેર, જે ગામ અને જે સંબંધોને એ તોડી આવી હતી એ સંબંધોને પાછા શું કામ યાદ કરવા?’

‘જે સંબંધોમાંથી માત્ર તકલીફ અને પીડાની સ્મૃતિ લઈને પોતે અહીં આવી હતી એ પીડા અને એ સ્મૃતિ ફરી પાછાં એક વાર જગાડીને શું મળવાનું હતું?’

ટ્યૂબ રેલવે એક પછી એક સ્ટેશન વટાવતી સત્યજિત તરફ જઈ રહી હતી. સાથે-સાથે રાધિકાની અંદર સ્મૃતિનાં અનેક પડ ખૂલી રહ્યાં હતાં. લંડન આવ્યાને રાધિકાને દસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. એને લાગતું હતું કે એ બધાને ભૂલી ગઈ છે, બાપુને, રમણકાકાને એ ઘરને, ત્યાં વસતા બીજા લોકોને, જેમને કારણે એણે દેશ અને ઘર છોડી દીધાં!

‘સુમિત્રા!’

એ નામનો વિચાર આવતાંની સાથે જ રાધિકાનું આખું મન કડવાશથી છલકાઈ ગયું. એણે આંખ મીચી લીધી અને છતાં આંખોની સામે એક ઠસાદાર સ્ત્રીનો ચહેરો આવીને ઊભો રહી ગયો. કપાળ પર મોટો ચાંલ્લો, તેજસ્વી-પ્રભાવશાળી આંખો, જેમાં બીજા લોકો વિશે સામાન્યતઃ એ નીચા છે અથવા નાના છે એવો ભાવ રહેતો. તીખું-સીધું નાક, સતત ભિડાયેલાં રહેતાં જડબાં, એની નીચે ભાગ્યે જ સ્મિત કરતા બે હોઠ.

ઓછા દાગીના અને બધા જ વાળ પાછળ લઈને બાંધેલો કડક અંબોડો. એ સ્ત્રીના આખા વ્યક્તિત્વમાં કશુંક કડક, બંધ અને પથ્થર જેવું જડ હતું. રાધિકાને હંમેશાં એવું લાગેલું કે એ સ્ત્રીને રાધિકાની હાજરી ખૂંચતી.

એ સ્ત્રી સુમિત્રા અચાનક આવી ગઈ હતી રાધિકાના ઘરે, એની મા બનીને.

પિતા પેરિસ ગયા હતા. ગુજરાતી ભાષામાં નાટક અને યુરોપીય ભાષાઓમાં લખાયેલાં નાટકો પર પરિસંવાદમાં પેપર વાંચવા. પાછા આવ્યા ત્યારે સુમિત્રા એમની સાથે હતી. એમણે રાધિકાને સ્ટડીરૂમમાં બોલાવીને સુમિત્રાની ઓળખાણ કરાવી હતી, “રાધે, આ સુમિત્રા છે, ડૉ. સુમિત્રા પંત. હવે હું અને સુમિત્રા લગ્ન કરવાનાં છીએ.” રાધિકાને માથે જાણે કોઈએ હથોડીનો ઘા કર્યો હતો!

અર્જુનકુમાર વારંવાર આવી રીતે બે-ચાર-આઠ કે દસ દિવસ માટે પરદેશ જતા. રાધિકા અને રમણકાકા ઘરે રહેતા. ઘરમાં કોઈ મહેમાન કે વિદ્યાર્થી હોય તો એનું ધ્યાન રાખવાની જવાબદારી રાધિકાની રહેતી. માના ગયા પછી દસ વર્ષોમાં રાધિકા આ ઘરની ગૃહિણી બની ગઈ હતી. એણે લગભગ એની માની જેમ જ આ ઘરનો વ્યવહાર સંભાળી લીધો હતો. માથી આગળ વધીને એ અર્જુનકુમારની પણ આસિસ્ટન્ટ બની ગઈ હતી. પિતાનાં પુસ્તકો શોધવાં, એમાંથી રેફરન્સ કાઢવા, એમને કંઈ જોઈતું હોય તો લાવી આપવું, એમના વિશે છપાયેલા લેખો, ઇન્ટરવ્યૂઝ કે બીજી વિગતો એકઠી કરીને, એનાં કટિંગ્સ કરીને ફાઈલ બનાવવી, રિહર્સલ ચાલતાં હોય ત્યારે ચા-પાણીનું ધ્યાન રાખવું અને ઘરમાં આવેલા મહેમાનોને યથાયોગ્ય સત્કાર આપવો.

આ બધાની વચ્ચે રાધિકાનું કૉલેજનું ભણતર પણ આગળ વધતું હતું.

રાધિકા ધીમે-ધીમે એની ઉંમર કરતાં ઘણી મોટી થઈ ગઈ હતી. ઘર સંભાળતાં, પિતાનું ધ્યાન રાખતાં અને પિતાની સાથે-સાથે કામ કરતાં રાધિકાને લાગતું હતું કે એ એની ઉંમરના 'છોકરાઓ' સાથે ભાણવાને યોગ્ય નથી. રાધિકા માટે પિતા જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષ હતા અને એની સાથે મળતો સમય એના જીવનની સૌથી ધન્ય ક્ષણ હતી.

“રાધિકા ધીમે-ધીમે તૈયાર થઈ જશે. હવે મને ભય નથી કે ‘થર્ડ બેલ’ કોણ સંભાળશે?” અર્જુનકુમાર કહેતા અને રાધિકાને ગોલ્ડ મેડલ મળ્યા જેવી લાગણી થતી.

“રાધે... ચેખોવનું પુસ્તક ક્યાં મૂક્યું છે?” અને રાધિકા ત્રીજા ખાનાના ચોથા રેકમાંથી ફટ દઈને પુસ્તક કાઢી આપતી, “તું ખરા અર્થમાં મારો જમાણો હાથ છે. તું ના હોય તો મારું કેટલુંય કામ અધૂરું રહી જાય.” પિતા રાધિકાને કહેતા અને રાધિકા આંખોમાં અજબ જેવા ભાવ લઈને પિતાને જોઈ રહેતી.

અર્જુનકુમાર કાળી-પહોળી ફેમનાં ચશ્માં પહેરી કંઈ વાંચતા હોય ત્યારે એમના પ્રભાવશાળી ચહેરા પર એક સફેદ લટ ઝૂકી આવતી. એમનું આર્યન નાક, તગતગતું કપાળ, ભાવવાહી આંખો અને આ ઉંમરે પણ ચુસ્ત ગ્રીક શિલ્પ જેવું શરીર એમના ડ્રેસિંગ ગાઉનમાં અદ્ભુત દેખાતું. રાધિકા ક્યારેક કંઈક કામ કરતાં-કરતાં સ્થિર થઈને પિતાને જોયા કરતી. એમનો પ્રભાવ, એમનું રૂપ, એમની બુદ્ધિ અને એમની સફળતા રાધિકા માટે વિશ્વભરમાં બેજોડ હતી!

“શું જુએ છે?” અર્જુનકુમારનું ક્યારેક ધ્યાન જતું તો એ રાધિકાને પૂછી નાખતા.

“કંઈ નહીં.” રાધિકા હસીને નીચું જોઈ જતી, “તમે બહુ સરસ લાગો છો.”

“ગાંડી! અહીં આવ.” અર્જુનકુમાર હાથ લંબાવીને રાધિકાને બોલાવતા. રાધિકા પિતાની નજીક આવતી. અઢાર વર્ષની દીકરીને અર્જુનકુમાર પોતાના ખોળામાં બેસાડતા, ચશ્માં ઉતારતા અને ભાવવિભોર નજરે એના તરફ જોયા કરતા. માથે હાથ ફેરવતા. ગાલ પર હાથ ફેરવતા.